PANORAMA

– OVER HET VERDWENEN LAND VAN THIJSSE –

3

Een machtig landschap

Ed Buijsman

COLOFON

PANORAMA-reeks over het verdwenen land van Thijsse, gebaseerd op de Verkade-albums *Waar wij wonen* uit 1937 en *Onze groote riveren* uit 1938.
Ed Buijsman, Een machtig landschap, PANORAMA-reeks 3, 2017.

Afbeeldingen
Voorzijde: deel van de afbeelding 'Waal met schepen' van Henricus Rol, plaat 6, pagina 15, uit *Waar wij wonen*. Achterzijde: achterkant van *Onze groote rivieren*. Overig: tenzij anders vermeld, Ed Buijsman.

Uitgeverij Tinsentiep is een niet bestaande uitgeverij die niettemin met uitgaven komt. Tinsentiep is in 2001 bedacht om ruimte te geven aan gedachten en uitingen die niet vanzelfsprekend zijn. Tinsentiep beoogt te informeren daar waar dat hoognodig blijkt. Het logo van Tinsentiep symboliseert de klassieke straatlantaarn die een zacht maar niet opdringerig licht verspreidt, zodat we onze weg kunnen vinden.

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel16b Auteurswet 1912j het Besluit van 20 juni 1974, Staatsblad 351, zoals gewijzigd bij Besluit van 23 augustus 1985, Staatsblad 471 en artikel 17 Auteurswet 1912, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (postbus 882, 1180 AW Amstelveen).

Voor het overnemen van gedeelten uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken dient u zich te richten tot: E. Buijsman, p/a Uitgeverij Tinsentiep, Bovencamp 57, 3992 RX Houten, info@inzichten.nl.
Uitgeverij Tinsentiep is telefonisch niet bereikbaar.

LITERATUUR BIJ DIT NUMMER

E. Buijsman, *Inleiding tot de PANORAMA-reeks*, Tinsentiep Houten, 2017.

J.P. Thijsse, *Waar wij wonen*, Verkade Zaandam, 1937.

J.P. Thijsse, *Onze groote rivieren*, Verkade Zaandam, 1938.

H.M.C.M. van Marschalkerwaart, J. Oosterhoff & G.J. Aarends, *Bruggen in Nederland 1800-1949. Vaste bruggen van ijzer en staal*, Matrijs Utrecht, 1997.

DENKEND AAN HOLLAND

zie ik breede rivieren
traag door oneindig
laagland gaan,
rijen ondenkbaar
ijle populieren
als hooge pluimen
aan den einder staan;
en in de geweldige
ruimte verzonken
de boerderijen
verspreid door het land,
boomgroepen, dorpen,
geknotte torens,
kerken en olmen
in een grootsch verband.
de lucht hangt er laag
en de zon wordt er langzaam
in grijze veelkleurige
dampen gesmoord,
en in alle gewesten
wordt de stem van het water
met zijn eeuwige rampen
gevreesd en gehoord.

Hendrik Marsman, 1899-1940.
Uit 'Verzamelde gedichten, derde periode, 1936-1937'.

Het Nederlandse rivierenlandschap komt in de Verkade-albums *Waar wij wonen* uit 1937 en, zeer uitgebreid, in *Onze groote rivieren* uit 1938 aan bod. En terecht, want het is misschien, naast de duinen, wel één van de meest kenmerkende en fraaie landschapstypen in Nederland. Ook heeft het mogelijk te maken met het feit dat Thijsse een deel van zijn jeugd heeft doorgebracht in Grave aan de Maas. Zo beschrijft hij met groot enthousiasme in *Onze groote rivieren* de reis van Grave naar Middelbrug, waar zijn grootmoeder woonde. Deze reis ging per boot![1]

Deze keer een klein stukje van het rivierenlandschap, namelijk de Waal tussen Zaltbommel en Varik en, vlak bij, de Maas bij Heerewaarden. Het is een landschap met een lange geschiedenis. Een landschap ook waar de mens voortdurend sporen heeft achtergelaten. Eerst door bedijkingen, later door afsnijdingen en dwarsverbindingen. Tegenwoordig doen begrippen als 'ruimte voor water' en natuurontwikkeling (?) opgeld. Wat ondanks alles nog steeds niet is veranderd, is de majestueuze schoonheid van dit landschap.

De tocht begint in Zaltbommel of Bommel zoals het lang heette. De stompe toren van Zaltbommel is onmiskenbaar het gezichtbepalende element van dit stadje. Een provinciestadje dat Zaltbommel, maar dan wel met een roemrucht verleden. Een geschiedenis die teruggaat tot 850 en het is ook nog eens één van de 19 vestingsteden in Nederland. De stompe toren hoort bij de Grote- of Sint Maartenskerk. De spits is gesneuveld bij een blikseminslag in 1538. De spits werd echter herbouwd. Nogmaals ging de spits verloren door een blikseminslag en wel in 1696. Pogingen om de spits opnieuw te herbouwen zijn wel ondernomen, maar zonder resultaat gebleven. O ja, en 'Zalt' uit Zaltbommel komt natuurlijk van zout. Ooit was Zaltbommel het overslagpunt voor zout dat afkomstig was uit Engeland en verder naar Duitsland moest worden vervoerd.

Maar voor dit alles komen we hier niet. We gaan naar de Waalkade, want daar hebben we een fraai uitzicht op de in 1996 in gebruik genomen Martinus Nijhoffbrug. De eerste dan, want ooit zo is de bedoeling, zal er een tweede, identieke worden neergelegd. Ongetwijfeld heeft Thijsse hier ook staan kijken naar wat de oude en nu afgebroken, maar toen splinternieuwe brug over de Waal was. De stalen vakwerkbrug die op 18 november 1933 in gebruik werd genomen; voor toen een fraai staaltje van techniek. De opening van de verkeersbrug betekende natuurlijk een grote verbetering. Tot dan moest het verkeer gebruik maken van een veerpont.[2] De spoorwegbrug die naast de verkeersbrug ligt, werd toen misschien al als een stuk antiek beschouwd. Deze brug dateert namelijk van 1869. Alhoewel ... in 1932 verscheen een tweede spoorbrug naast de oude. Dat kon vrij eenvoudig, omdat de onderbouw van de oorspronkelijke brug reeds was ingericht voor een dubbel spoor. Vandaar dat Thijsse in *Onze groote rivieren* opmerkt: 'En over de rivier sprongen de bogen van de groote, toen nog nieuwe

1 OGR, p. 14.

2 Aardig is ook dat Zaltbommel nog steeds een straat met de naam Veerweg heeft.

De moeder de vrouw

Ik ging naar Bommel om de brug te zien
Ik zag de nieuwe brug. Twee overzijden
die elkaar vroeger schenen te vermijden,
worden weer buren. Een minuut of tien
dat ik daar lag, in 't gras, mijn thee gedronken,
mijn hoofd vol van het landschap wijd en zijd -
laat mij daar midden uit de oneindigheid
een stem vernemen dat mijn oren klonken.
Het was een vrouw. Het schip dat zij bevoer
kwam langzaam stroomaf door de brug gevaren.
Zij was alleen aan dek, zij stond bij 't roer,
en wat zij zong hoorde ik dat psalmen waren.
O, dacht ik, o, dat daar mijn moeder voer.
Prijs God, zong zij, Zijn hand zal u bewaren.

Uit de bundel 'Nieuwe gedichten',
Martinus Nijhoff, 1934.

[Boven links] Het veer bij Zaltbommel dat tot 1933 in gebruik was. Deel van een ansichtkaart. [Links] De oude Waalbrug bij Zaltbommel in 1952. Deze brug was een van de bruggen uit het Rijkswegenplan 1927. Hier nog in tweebaans uitvoering.; later zou - bij gelijk blijvende breedte - dit worden omgezet in vierbaans. Een vangrail in het midden is er nooit geweest; daar was geen ruimte voor. Foto Willem van de Poll/ Nationaal Archief. [Onder] De Martinus Nijhoffbrug op een foto uit 1992.

spoorwegbrug'. De spoorwegbrug heeft een lengte van 865 meter en staat daarmee nog steeds op de zevendeplaats in de rij van langste bruggen in Nederland, juist na de Nijhoffbrug.

De 'oude' brug bij Zaltbommel is één van de bruggen die in de jaren dertig over de grote rivieren werd aangelegd. Dit was het gevolg van het Rijkswegenplan uit 1927. De drie belangrijkste noord-zuid lopende verkeerswegen moesten volgens dit plan van bruggen worden voorzien. In de eerste plaats de weg van Rotterdam naar Breda. Dit betekende bruggen over de Oude Maas bij Dordrecht en over het Hollands Diep bij Moerdijk. In de tweede plaats de weg van Utrecht naar Den Bosch. Hier moesten maar liefst drie bruggen worden gerealiseerd: over de Lek bij Vianen, over de Waal bij Zaltbommel en over de Maas bij Hedel. De laatste noord-zuid verbinding was die tussen Arnhem en Den Bosch. Hier waren bruggen nodig over de Rijn bij Arnhem en over de Waal bij Nijmegen. De derde brug in deze route bij Grave was al gereed. Daarnaast waren nog een aantal andere bruggen geprojecteerd. De bouw van de bruggen werd ter hand genomen in economisch moeilijke tijden. Het bracht daarmee enige verlichting in de toen heersende economische malaise. Staalfabrieken hadden weer wat werk en vele arbeiders konden aan de slag bij de bouw. Deze veelheid van nieuwe bruggen zal Thijsse ongetwijfeld gewaardeerd hebben.

Bruggen over de Waal bij Zaltbommel op een oude ansichtkaart. Een fraai stukje infrastructuur uit de tijd van Thijsse: de stalen vakwerkbruggen over de Waal bij Zaltbommel. Links is de verkeersbrug en rechts de spoorbrug te zien. De brug voor het verkeer is in 1933 in gebruik genomen. Het is deze brug die Martinus Nijhoff inspireerde tot zijn gedicht 'De moeder de vrouw'. De Stichting Boogbrug Vianen, die streeft naar het behoud van de oude brug in de A2 bij Vianen, had bij de Rijksdienst voor Monumentenzorg een verzoek ingediend om ook de brug bij Zaltbommel als nationaal erfgoed te bestempelen. Het heeft niet mogen baten; de oude brug is in 2007/2008 gesloopt.

De ‘oude’ brug bij Zaltbommel bestond voor het gedeelte dat het zomerbed van de rivier overspant, uit drie overspanningen van elk 127 meter. Het winterbed van de rivier ligt geheel aan de Utrechtse kant. Hiervoor waren acht overspanningen van elk ruim 60 meter gebruikt. De totale lengte van de brug kwam hiermee op ruim 850 meter. De brug heeft daarna sterk onder de oorlog te lijden gehad. Zowel in 1940 als in 1945 zijn de bruggen over het zomerbed vernield door oorlogshandelingen. In beide gevallen is de brug echter daarna in de oorspronkelijke toestand herbouwd.

De bruggen uit het Rijkswegenplan 1927

Jaar	*Plaats*	*Rivier*
1930	Zwolle	IJssel
1931	Keizersveer	Bergsche Maas
1932	Maastricht	Maas
1933	Zaltbommel	Waal
1935	Arnhem	Rijn
1936	Vianen	Lek
1936	Moerdijk	Hollandsch Diep
1937	Hedel	Maas
1939	Dordrecht	Oude Maas
1939	Hendrik-Ido Ambacht	Noord
1943	Deventer	IJssel

Een uitvoerige bespreking van de technische kanten van de bruggen geeft het boek van Oosterhoff.

OP PAD

We gaan op pad: langs de Waal, en wel in oostelijke richting. Naar Sint Andries, Heerewaarden en Varik. Het kan met de auto, maar dat kost dan wel heel veel kilometers. Het kan veel beter met de fiets, want dan kunnen we dichter bij de rivier blijven en kunnen we bovendien bij Heerewaarden met een klein pontje oversteken naar Varik. Let wel op de vaardata van het pontje om onaangename verrassingen te vermijden! Bruggen over de Waal bij Zaltbommel op een oude ansichtkaart. Een fraai stukje infrastructuur uit de tijd van Thijsse: de stalen vakwerkbruggen over de Waal bij Zaltbommel. Links is de verkeersbrug en rechts de spoorbrug te zien. De brug voor het verkeer is in 1933 in gebruik genomen. Het is deze brug die Martinus Nijhoff inspireerde tot zijn gedicht ‘De moeder de vrouw’. De Stichting Boogbrug Vianen, die ooit streefde naar het behoud van de oude brug in de A2 bij Vianen, had bij de Rijksdienst voor Monumentenzorg een verzoek ingediend om ook de brug bij Zaltbommel als nationaal erfgoed te bestempelen. Het heeft niet mogen baten; de oude brug is in 2007/2008 gesloopt.

Ⓐ De Waal in de omgeving van de Nijhoffbrug.

SAMENKOMST VAN MAAS EN WAAL

We gaan in oostelijke richting onder de bruggen door. De weg voert ons langs de Waal waar we direct al een fraai uitzicht hebben op het rivierlandschap. De weg buigt af van de Waal en gaat langs het Kil van Hurwenen, een oude Waal-arm. Via Hurwenen gaan we naar Rossum en verder richting Heerewaarden. Zo komen we vanzelf bij de sluis van Sint Andries. Het is hier één van de plaatsen waar Waal en Maas elkaar erg dicht zijn genaderd. Alhoewel... het stukje Maas waar we het over hebben, is sinds jaren dertig van de vorige eeuw een dode arm van de Maas. Wat verder naar het oosten ligt de huidige Maasloop die in de jaren dertig bij de 'Maasverbetering' is aangelegd om een bocht in de Maas af te snijden.

Waar we nu zijn, is een gebied met een lange en vaak heftige geschiedenis. Als we op de brug over het kanaal staan, liggen links (= aan de Waalkant) geheel verscholen de restanten van het 'nieuwe' Fort Sint Andries. Nieuw is hier: in 1816 gebouwd als onderdeel van de Hollandse waterlinie. Er is namelijk ook nog een oud fort Sint Andries. Dit fort lag op een strategische plaats, namelijk daar waar op natuurlijke wijze Maas en Waal bij elkaar kwamen. Gebouwd in 1599 door de Spanjaarden om garnizoenen te huisvesten, maar natuurlijk ook om de rivier te controleren. Nu heet het gehele gebied, verwarrend genoeg, Fort Sint Andries.

De steenfabriek aan de overzijde van de Waal bij Heesselt is afgebroken. Voortschrijdende inzichten over hoe om te gaan met water en rivieren zijn hier de oorzaak van. Alles staat tegenwoordig in het teken van 'meer ruimte voor het water'. De bevolking van Heesselt maakt zich echter wel druk over de plannen.

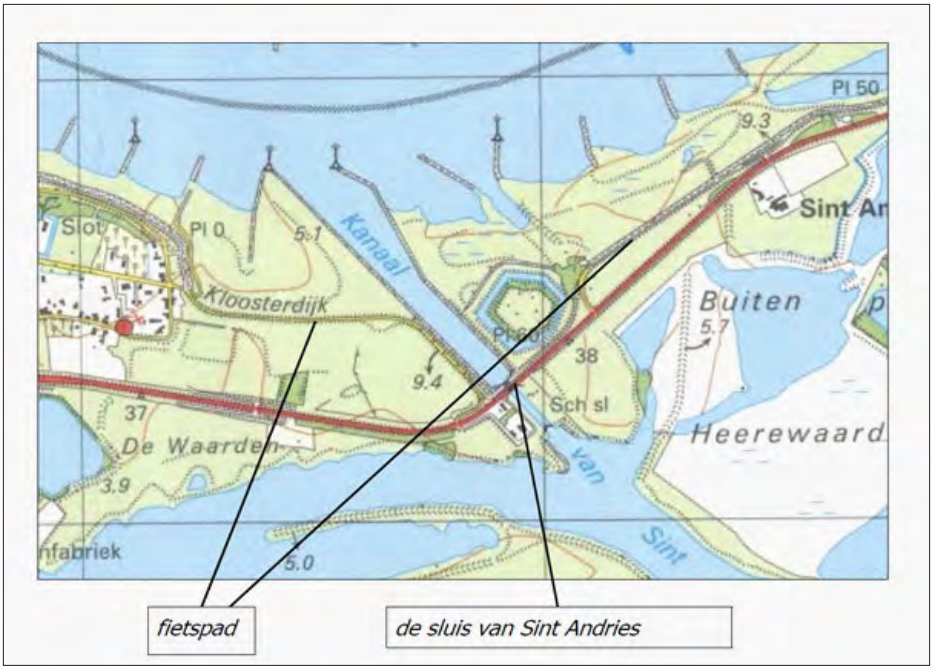

Bij de samenkomst van Maas en Waal. Zie ook de afbeeldingen op de vorige pagina. Deze zijn gemaakt kijkend in noordwestelijke richting. Aardig detail: op het terrein van het fort bevindt zich een van de weinige, overgebleven luchtwachttorens.

Sint-Andries, bij de brug over de sluis. [Links] De afbeelding Sint Andries van Henricus Rol , plaat 12, pagina 28, uit 'Onze groote rivieren'. Aan de overkant staat de steenfabriek bij Heesselt. [Rechts] Op dezelfde plaats in 2003. De steenfabriek is verdwenen. Zie ook de kaart 6 op de volgende voor de locatieaanduiding

HEEREWAARDEN

Een paar kilometer verder ligt Heerewaarden. Heerewaarden is een raar geval. Het ligt op een stukje land van nog geen kilometer breed tussen de Waal en de Maas. Vrijwel direct aan de Maas, geen dijk, geen uiterwaard, maar toch blijft het droog. Dat komt, omdat Heerewaarden op een terp is gebouwd. In Heerewaarden bevindt zich ook één van die onvermijdelijke bezoekerscentra zonder welke tegenwoordig natuur blijkbaar niet meer ondergaan kan worden. Het gaat hier om *De Grote Rivieren* aan de Langestraat. Wij ontlenen aan één van de promotieteksten het volgende tekstgedeelte: 'Tentoonstelling over de riviervisserij met zowel aandacht voor het ontstaan als de toekomstige ontwikkeling van het rivierengebied. In de tuin bevindt zich een authentieke palingschokker. Lichtjes, luikjes, knopjes, een duistere ontdektunnel en een watertafel maken het geheel tot een leerzame en avontuurlijke ervaring voor jeugdige bezoekers'. Het is maar dat u het weet. Even door Heerewaarden heen voor het uitzicht op Heerewaarden en de Maas. Terug naar de Waal. Een fiets blijkt nu een handig vervoermiddel. Een voetveer kan ons overzetten naar Varik. Een alternatief is het voetveer bij Wamel, waar de overtocht naar Tiel gemaakt kan worden. Ook mooi, maar wel een stuk verder.

Het is een merkwaardige gewaarwording om zo hoog op de dijk te staan. De Waaldijk (ook wel Waalbandijk) vormt de scheiding tussen het machtige Waallandschap en het laaggelegen Varik. Het is ook verrassend om te zien dat de toren van Varik er ogenschijnlijk onveranderd bij staat in een landschap dat nog even wijds oogt als lang geleden. Naar verluidt is de toren al heel oud en zou het een restant zijn van een middeleeuwse kerk. De spits dateert van later. De bijbehorende kerk is afgebroken in 1912. In de jaren negentig is er ook sprake van geweest om ook de toren af te breken, maar dat is er niet van gekomen.

Zicht op Heerewaarden van Henricus Rol, plaat 15, pagina 39, uit 'Onze groote rivieren'.

Zicht op Heerewaarden in 1982 (boven) respectievelijk 2002 (onder) op ongeveer hetzelfde zichtpunt als de afbeelding uit 'Onze groote rivieren' op de vorige pagina.

Het huisje voor de kerk dat we op de afbeelding uit *Onze groote rivieren* zien, is verdwenen. Lange tijd heeft het huisje gediend als onderkomen voor de veerman, tot 1950. In dat jaar hield de laatste veerman, Gijs van Berghem, er mee op. Tot dan kon je met een zeilbootje naar de overkant gebracht worden. Ook Thijsse beschrijft in *Onze groote rivieren* het voetveer: 'De dikke toren van Varik noodigt ons uit, om de Waal over te gaan met het voetveer. Hier hebben we weer echt de majestueuze rivier, het wijde water, de groene grienden en uiterwaarden en den dijk'. Maar dan wel tussen zeven uur 's morgens en zeven uur 's avonds, want buiten die tijden werkte Gijs niet.

EEN MACHTIG LANDSCHAP

De Waaldijk voert naar Heesselt. Heesselt ligt in een bocht aan de rivier. Voorbij de bocht strekken zich de Heesseltse uiterwaarden uit. Over deze uiterwaarden is veel te doen. Ooit stonden hier steenfabrieken. In de jaren negentig zijn de dijken hier verzwaard. Toch is dit volgens de huidige inzichten niet voldoende. In de toekomst zal het wateraanbod mogelijk groter zijn dan nu. Meer water kan bedwongen worden door nog hogere dijken of door

ω De omgeving van Varik en Heerwaarden. Sinds het eind van de jaren negentig vaart er weer een voet/fietsveer, maar alleen in de zomermaanden. Zie voor meer informatie over het veer bij 'Heerewaarden'.

ω De stompe toren van Varik van Henricus Rol, plaat 16, pagina 41, uit 'Onze groote rivieren'. Leuke details zijn de boerenvrouw links en de giet in het midden. Zo fraai kregen wij het niet voor elkaar. De dijk is de Waalbandijk.

ω Stompe toren van Varik in 1982 (boven) respectievelijk 2002 (onder) op ongeveer hetzelfde zichtpunt als de afbeelding uit 'Onze groote rivieren' op de vorige pagina..

ω Dijkhelling met bloemen van Jan Voerman jr., plaat 17, pagina 45, uit 'Onze groote rivieren'. De rivier op de achtergrond is gezien de breedte zeker niet De Waal, maar mogelijk de Lek of de IJssel. Niettemin zullen in de tijd van Thijsse de dijkhellingen van de Waal er ook zou uit hebben kunnen gezien. We zien hier onder andere: cichorei, agrimonie, kruisdistel, scabiose, knikkende distel, wilde peen, Jacobskruiskruid en stalkruid.

ω Een majestueus landschap, in het bijzonder bij hoog water en met bollende luchten, zoals het geval was in november 2002.

de rivieren een breder stroombed te geven: een typisch voorbeeld van uit de hoogte of uit de breedte. De overheid neigt tegenwoordig tot het laatste. Dit zou opnieuw forse ingrepen in het landschap betekenen. Niet verwonderlijk dat de plaatselijke bevolking er met gemengde gevoelens tegen aan kijkt. De Heesseltse uiterwaarden is één van de gebieden die op de nominatie staat om te gaan fungeren als noodwateroverloop in tijden met verhoogd wateraanbod.

Opnieuw ontvouwt zich hier een prachtig landschap. Een brede, traag stromende rivier: het is bijna alsof we Marsman kunnen horen. Zeker met de nieuwe 'ruim baan voor de rivier' politiek is de aanblik van de rivier majestueus, meer dan het in lange tijd is geweest. In de verte duikt alweer de brug over de Waal bij Zaltbommel op. Ook de stompe toren van Zaltbommel tekent zich donker af in het licht van de ondergaande zon. Hier kun je uren zitten: niets anders doende dan het landschap ondergaan, de geur van de rivier snuiven.

De mens is hier eeuwenlang aan de gang geweest, in de weer met het water. Veel is er veranderd, is er ingegrepen. En toch: wie dit landschap ondergaat, moet wel onder de indruk raken. Helaas is niet alles zoals het zou moeten zijn. De bloemenpracht die we vroeger aan de oevers van de rivieren konden aantreffen, is verworden tot een vaak wel erg armetierig gezelschap. Zo veel fraais bij elkaar als moerasandoorn, waterzuring, moerasduizendblad, bitterzoet, engelwortel en boerenwormkruid zullen we nu veelal tevergeefs langs de rivier zoeken. Zo blijft er altijd wel iets te wensen over. [fin]

ɷ Krib met bloemen van Jan Voerman jr., plaat 9, pagina 19 uit 'Waar wij wonen'.
Dit soort bloemenpracht is tegenwoordig helaas niet meer overal langs de rivieren aanwezig. We zien onder andere: meidoorn, groot geel kruiskruid, boerenwormkruid, moerasandoorn, engelwortel, moerasduizendblad en bitterzoet.

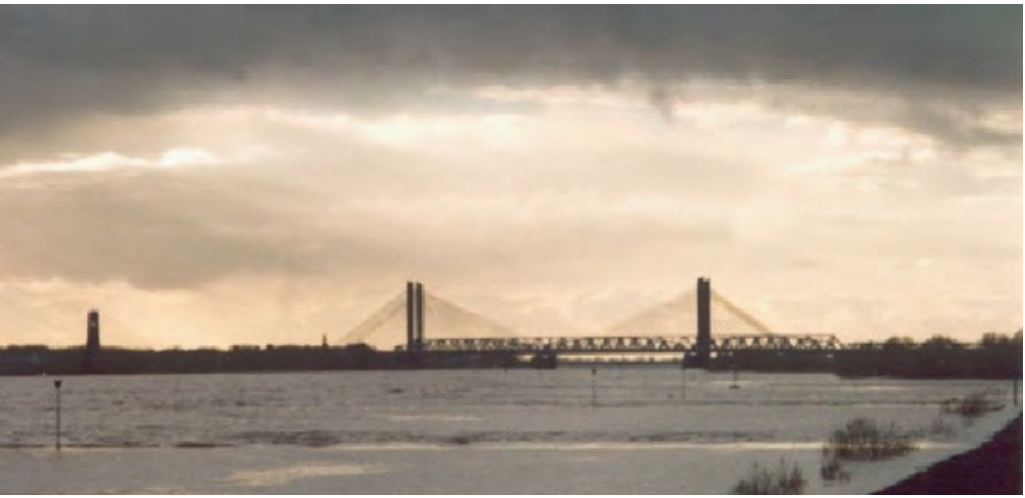

ω De Waal bij Zaltbommel in oostelijke (boven) en westelijke (onder) richting, 2002. Het mooist is het het landschap hier bij hoogwater.